

A GYERMEKVÁLLALÁS, GYERMEKTELENSÉG ÉS A GYERMEK ÉRTÉKE KÖZÖTTI KAPCSOLAT AZ EURÓPAI RÉGIÓ ORSZÁGAIBAN

PONGRÁCZ TIBORNÉ

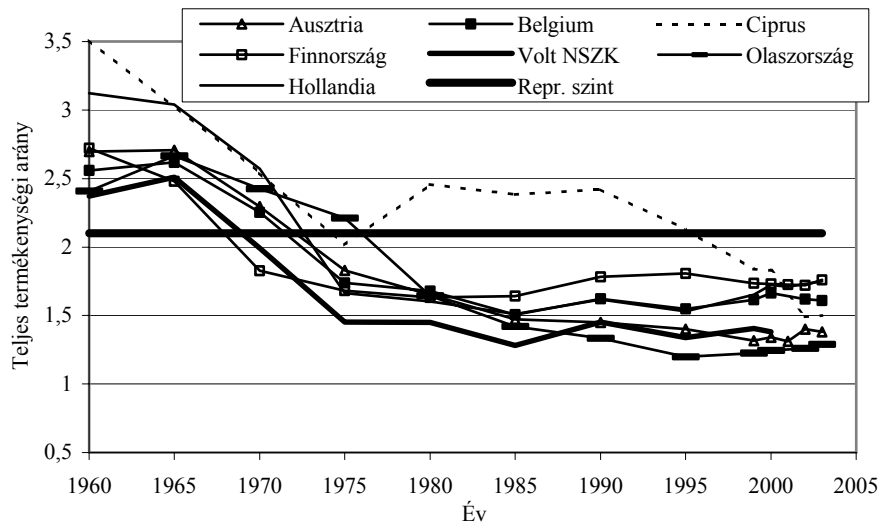
Európa demográfiai térképén az elmúlt évtizedekben jelentős változások, átrendeződések tapasztalhatók. Ez a megállapítás igaz mind a házasságkötési mozgalom, mind a termékenység, a gyermekvállalási magatartás alakulásának vonatkozásában is. Korábban magas házassági hajlandóságú országokban a házasságkötések jelentős visszaesése tapasztalható, míg számos korábban kevésbé házasodó európai országban a házasságkötési arányszámok csak kismértékben csökkentek, vagy éppen emelkedést mutattak. A házasságkötési magatartást tekintve tehát az európai országok rangsorában számottevő átrendeződés következett be, melyet jól illusztrál az a tény, hogy a hagyományosan alacsony házassági arányszámokat mutató Dániában ma magasabb a teljes házasságkötési arány, mint a Hajnalvonalról keletre elhelyezkedő térség bármely államában.

A termékenységi mutatók is hasonló átalakulásról, átrendeződésről tanúskodnak. Tizenöt évvel ezelőtt a közép- és a kelet-európai országok többsége a magas termékenységű európai országok csoportjába tartozott, míg a nyugat-európai országokra az átlagnál alacsonyabb termékenységi szint volt jellemző. 1990 után a közép- és kelet-európai országokban bekövetkezett születésszám-csökkenés eredményeként ezen országok termékenységi arányszámai az igen alacsony termékenységű dél-európai országok szintjére csökkentek, míg számos nyugat-európai országban ugyanezen időszak alatt a termékenység mérsékelt emelkedése volt megfigyelhető. A korábban viszonylag magas termékenységű országok tehát néhány év leforgása alatt az alacsony termékenységű országok csoportjába kerültek, míg az alacsony termékenységűek a relatív javulás következtében ma az élmezőnybe tartoznak.

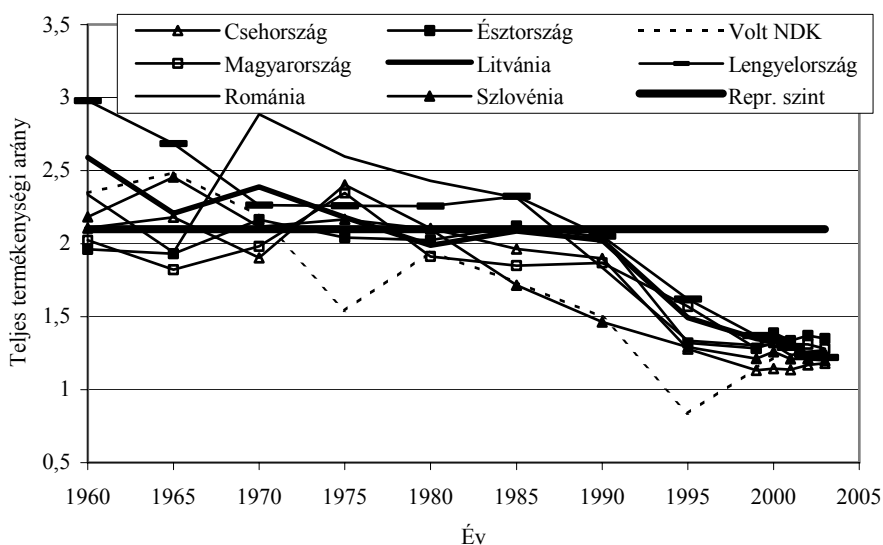
Mi játszódott le Európában, történelmi léptékkal mérve viszonylag rövid idő alatt? Mi jellemzi ezt a folyamatot? A termékenységcsökkenés hogyan hatott a gyermekvállalási tervekre, a gyermekkel kapcsolatos értékrendre? Számos kérdés, melyre a választ a „PPA II.” nemzetközi összehasonlító vizsgálat eredményeire támaszkodva próbáljuk megadni. A „PPA II.” kutatást 2000 és 2003 között végezték 14 európai országban. A vizsgálatban Ausztria, Belgium, Ciprus, Csehország, Észtország, Finnország, Hollandia, Lengyelország, Litvánia, Magyarország, Németország, Olaszország, Románia és Szlovénia vett részt. A reprezentatív mintán végzett kérdőíves vizsgálat a demográfiai változá-

sok társadalmi megítélésének feltárása mellett foglalkozott a párkapcsolatok pluralizációjával, a nemi szerepek modernizálódásával, valamint a gyermekvállalási elképzelésekkel, illetve a család-tervek és a családpolitika kapcsolatával.

A teljes termékenységi arányszámok időbeni alakulása a vizsgálatba bevont nyugat-európai (I. ábra), illetve közép- és kelet-európai (II. ábra) országok esetében jól bizonyítja és illusztrálja a bevezetőben Európa demográfiai térképének átrendeződéséről általánosságban tett megállapításokat.

I. A teljes termékenységi arányszám alakulása a nyugat-európai országokban
The changes of Total Fertility Rate in some West-European countries

II. A teljes termékenységi arányszám alakulása a közép- és kelet-európai országokban

The changes of Total Fertility Rate in some Central and East-European countries

Az ábrából világosan látszik, hogy napjainkra a termékenység valamennyi vizsgált országban az egyszerű reprodukciós szint alá süllyedt. De míg a nyugat-európai országokban a termékenység csökkenése viszonylag korán kezdődött és már a '60-as évek végére, '70-es évek elejére az egyszerű reprodukciós szint alá csökkent, addig a kelet- és közép-európai országok többségében a TFR a 80-as évek végéig a 2,1-es érték körül mozgott. Eltérés tapasztalható a két régió között a csökkenés ütemében is. A nyugat-európai országok többségében a termékenységcsökkenés jóval mérsékeltebb volt, mint a keleti régióban, ahol a teljes termékenység mutatója tíz év alatt meredeken zuhant, és napjainkban valamennyi országban az igen alacsony szintet jelentő 1,2–1,3-es érték körül ingadozik. A termékenység csökkenésében úttörő szerepet játszó Hollandiában és Finnországban például ma magasabb az átlagos gyermekszám, mint az évtizedeken át magas termékenységű Lengyelországban, Csehországban, vagy Romániában (1. táblázat).

1. Teljes termékenységi arányszám a PPA kutatásban résztvevő országokban és az egyes TFR értékek elérésének éve

Total Fertility Rate in the countries taking part in the PPA survey and the year when they reached a certain value of TFR

Ország	TFR 2002	Az első év, amikor a TFR		
		2,1	1,5	1,3
értékre, illetve az alá csökkent				
Ausztria	1,40	1972	1985	–
Belgium	1,62	1972	–	–
Ciprus	1,49	1975	2002	–
Csehország	1,17	1966	1994	1995
Észtország	1,37	1973	1993	1996
Finnország	1,72	1969	1973	–
Hollandia	1,73	1973	1982	–
Lengyelország	1,25	1989	1998	2001
Litvánia	1,24	1976	1996	2001
Magyarország	1,30	1960	1996	1999
	1,06	1972	1990	1991
Németország-K.				
Németország-Ny.	1,35	1970	1975	1984
Olaszország	1,27	1976	1984	1993
Románia	1,26	1962	1992	1996
Szlovénia	1,21	1968	1990	1995

A kelet- és közép-európai országok 1,2 körüli mutatói messze elmaradnak az egyszerű reprodukciót biztosító szinttől, és világviszonylatban is a legalacsonyabb gyermekvállalási hajlandóságot tükrözik. A kutatásban a nyugat-európai régiót képviselő Belgiumban, Finnországban és Hollandiában ugyanakkor a termékenység viszonylag magasnak tekinthető. A TFR egyik vizsgált országban sem esett az 1,3-as szintre vagy az alá, és a termékenységi mutató 1,5-es értéke is csak kivételesen, egy-egy év esetében tapasztalható, de tartósan nem fordul elő.

A három nagy európai régió – Nyugat-Európa, Dél-Európa, Közép- és Kelet-Európa – eltérő termékenységi viszonyai részben azonos, részben eltérő okokra vezethetők vissza. Az anyák az első gyermek megszületését egész Európában egyre későbbi életkorra halasztják. A viszonylag késői gyermekvállalás Nyugat-Európában korábban is gyakori volt, de a közép- és kelet-európai országokban vagy Dél-Európában a gyermekvállalás életkora az utóbbi 10–15 évben emelkedett meg jelentősen. Emellett a gyermek nélkül maradó nők arányának emelkedése, valamint a sokgyermekes családok arányának erős süllyedése következtében a befejezett termékenység számottevően csökkent, illetve várhatóan még csökkenni fog. A termékenységcsökkenés ezen általános okai mellett régió-specifikus tényezők is szerepet játszanak. Így például a közép- és kelet-európai országokban a demográfiai helyzetben bekövetkezett változások, úgy mint a házasságkötések számának jelentős visszaesése, a gyermekvállalás

életkorának kitolódása és a valamennyi országra jellemző igen alacsony termékenység kétségtelenül összefüggésben vannak az ott lejátszódó, az érintett társadalmakat sok esetben sokkoló társadalmi, gazdasági változásokkal. Alapvetően a rendszerváltozással együtt járó bizonytalansági tényezőkre vezethető vissza, hogy a második demográfiai átmenet klasszikus jegyei – mutatis mutandis – valamennyi volt szocialista országban kimutathatók, melyek érvényre jutását elősegítették és megerősítették a családpolitika terén életbe léptetett restriktív, a gyermekvállalást inkább gátló, semmint elősegítő intézkedések.

Dél-Európában az igen alacsony termékenységi szint részben a szegényes családtámogatási rendszerre, részben a patriarchális társadalmi berendezkedésre, a családon belüli nemi szerepek igen konzervatív, a gyermekvállalás és a munkavállalás összeegyeztetését csaknem kizáró felfogására és gyakorlatára vezethető vissza.

A skandináv országok és néhány nyugat-európai állam európai viszonylatban magas termékenysége több olyan társadalmi-demográfiai összefüggést kérdőjelezett meg, melyek korábban a gyermekvállalási magatartás szempontjából egyértelműnek és meghatározónak látszottak. Statisztikai adatokkal igazolt tény (volt) például a házasságban élő pároknak az élettársi kapcsolatban élőkhez viszonyított magasabb gyermekvállalási gyakorlata. Más szóval a házasságkötések visszaesése és a házasság nélküli együttélések terjedése a két párkapcsolati formában élők eltérő gyermekvállalási magatartása miatt önmagában hozzájárult a születések számának, illetve a termékenységi mutatóknak a csökkenéséhez. Az északi régió országaiban ezzel szemben a viszonylag magas termékenység az élettársi kapcsolatok magas elfogadottságával és gyakori előfordulásával, a házasságon kívüli születések magas arányával és általában a házasság intézményének megkérdőjelezésével, megingásával párhuzamosan alakult ki (Billari – Kohler 2002). Megfordult továbbá a nők gazdasági aktivitása és átlagos gyermekszáma közötti kapcsolat iránya, jellege is. Míg korábban általánosan jellemző volt a kereső tevékenységet nem folytató nők magasabb gyermekvállalási hajlandósága, addig napjainkban azt tapasztaljuk, hogy éppen a magas női foglalkoztatási rátát felmutató országokban magas a termékenység szintje is, meghaladva az 1,5-es TFR értéket (Adsera 2004; Ahn – Mira 2001).

A gyermek értéke

A gyermekvállalási magatartásban tehát az egyes európai régiók között fegyelmreméltó különbségek mutatkoznak. Kérdés, hogy tapasztalhatók-e hasonló eltérések a gyermek fontosságának, értékének megítélésében is, és ha igen, milyen irányú a gyermekkel kapcsolatos értékrend és a tényleges termékenység magatartás közötti összefüggés. A kérdést a PPA-vizsgálatban részt vevő országok adatai alapján tudjuk megválaszolni. A kérdőívben a gyerme-

kekkel kapcsolatos beállítódást hét attitűd-skála segítségével vizsgáltuk. Az olasz, az osztrák és a román kutatás e témakörökre nem tért ki, így az elemzést tizenegy ország adatai alapján tudjuk elvégezni (2. táblázat).

A nemzetközi kérdőívben egységesen szereplő hét állítás közül véleményünk szerint elsősorban kettő tekinthető a gyermekcentrikus beállítódás fokmérőjének: „nem lehet igazán boldog, akinek nincs gyermeke”, valamint „az ember tökéletesen elégedett lehet, ha jó apának, vagy anyának érzi magát”.

A két állítás elfogadottsága jelentősen eltér egymástól. Míg a szülői szerepet kielégítő életcélnak tekintők átlagos aránya viszonylag magas (70%), addig a gyermek nélküli életet boldogtalannak tartók aránya (37%) mérsékelt elfogadottságot tükröz. A tizenegy ország adatai alapján kiszámított átlagos arány mögött azonban országonként és régióként jelentős szóródás tapasztalható. A szülői szerep fontosságával való feltétlen azonosulás kiemelkedően magas a rendszerváltó országokban és Cipruson, míg az állítással átlag alatti arányban értenek egyet a kutatásban részt vevő nyugat-európai országokban (Hollandiában, Belgiumban, Finnországban és Németország nyugati területén).

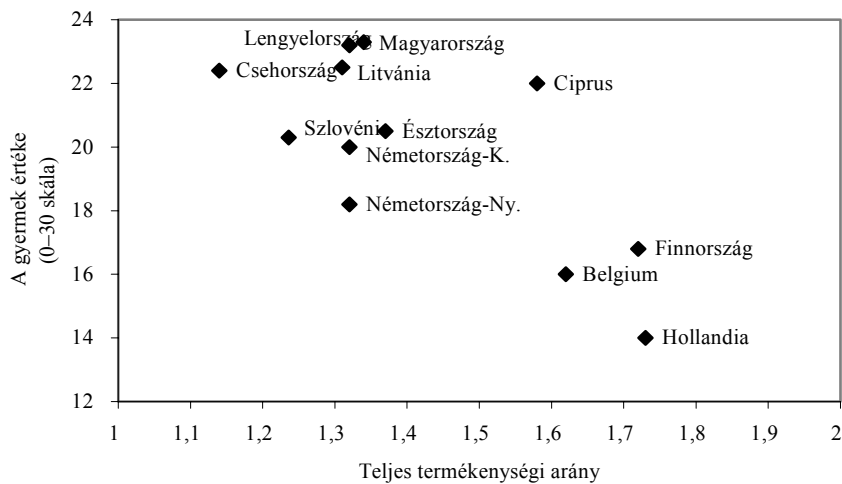
A „nem lehet igazán boldog, akinek nincs gyermeke” tartalmú állítás a gyermek-központúságot igen kiélezett, sarkított formában teszteli, hiszen nem kevesebbről van szó, minthogy az emberi boldogság számos forrása közül a gyermek lenne a legfontosabb, és ennek hiányában az élet nem lehet teljes értékű. A fenti állítással egyet értők esetében tehát joggal feltételezhető az erőteljes gyermekcentrikus beállítottság. Az adatok alapján megállapítható, hogy többségi pozitív vélemény e kérdésben csak Ciprus és Magyarország esetében tapasztalható. Ötven százalékhoz közeli egyetértés mutatkozik a közép- és kelet-európai volt szocialista országok esetében, ugyanakkor az állítás magas arányú elutasítása tapasztalható a nyugat-európai országokban. „Az ember nem lehet igazán boldog, ha nincs gyermeke” állítással a hollandok mindösszesen 5%-a, a flamandok 12%-a, és a finneknek is csak 22%-a ért egyet.

2. A gyermek értéke (az állítással egyet értők aránya), %
The value of children: proportion of those who set great value on bringing children up, by country, %

	Belgium	Ciprus	Csehország	Észtország	Finnország	Hollandia	Lengyelország	Litvánia	Magyarország	Németország K	Németország Ny	Szlovénia	Összesen
A mai modern világban csak otthon, a gyerekek között érezheti boldognak, felszabadultnak magát az ember	38,8	43,8	69,9	46,0	40,6	17,2	74,1	82,6	59,0	53,5	37,8	71,8	57,0
Gyerekek között lenni mindig nagy élvezetet jelent	62,3	89,3	80,4	88,0	59,1	49,5	93,6	89,6	88,2	67,8	61,7	85,0	75,3
Az ember tökéletesen elégedett lehet, ha jó apának, vagy jó anyának érzi magát	50,1	80,2	71,2	42,0	54,4	44,2	82,2	85,5	83,9	64,0	54,2	70,1	70,3
Az embert boldoggá teszi, ha úgy érzi, hogy a gyerekeknek szükségük van rá	35,6	66,8	78,1	84,8	27,7	36,3	77,7	90,1	95,4	73,3	62,2	79,6	62,5
Gyermeket nevelni tulajdonképpen társadalmi kötelesség	6,4	58,8	55,6	40,0	14,1	4,2	53,3	45,8	35,4	42,2	39,3	31,4	35,5
Nem lehet igazán boldog az, akinek nincs gyermeke	11,9	67,8	43,5	44,3	22,2	5,0	49,5	48,4	58,8	45,1	32,0	41,5	37,0
Legszorosabb kapcsolata saját gyermekével lehet az embernek	49,0	75,0	80,1	73,9	65,9	37,8	72,6	65,8	75,4	71,3	63,0	86,6	69,7

Országoként összevetve a gyermekcentrikus beállítottság fokát – az egyes állításokkal való egyetértés alapján – és az adott ország tényleges termékenysé-

gi magatartását reprezentáló teljes termékenységi arányszám értékeit, érdekes, sőt meglepőnek mondható összefüggést tapasztalunk (III. ábra).

III. A gyermek értéke és a TFR közötti összefüggés

Correlation between the evaluation of children (expressed on a scale of 0–30 degree) and the value of TFR by country

Az adatok alapján a gyermekcentrikus értékrend és a tényleges termékenységi magatartás között fordított összefüggés állapítható meg. A felvétel idején a legalacsonyabb termékenység Csehországra volt jellemző, ugyanakkor a gyermekeknek a megkérdezettek igen nagy fontosságot tulajdonítottak. Hasonló a helyzet Magyarországon és Lengyelországban is. A kérdésekre adott válaszok alapján a magyar és a lengyel társadalom tűnik a leginkább gyermekcentrikus beállítottságúnak, ugyanakkor az 1,3 körüli TFR-értékek alacsony gyermekvállalási hajlandóságról tanúskodnak. Az összefüggés fordított előjelű a kutatásban részt vevő nyugat-európai országok esetében is. A holland, a finn és a belga (flamand) 1,6–1,7 körüli TFR-mutatók viszonylag magas termékenységet tükröznek, de ez a gyermekvállalási magatartás nem jelenik meg a társadalom értékrendjében, a gyermek szerepe, fontossága nem látszik erősnek.

A gyermek értéke és a termékenységi arányszámok közötti negatív összefüggés okait kutatva inkább csak feltételezésekre tudunk hagyatkozni. A közép- és kelet-európai országokat illetően megállapítható, hogy a kilencvenes években bekövetkezett jelentős termékenységsökkenés (még) nem eredményezett változást a lakosság értékrendjében, a többség a gyermeket a teljes élet fontos, elengedhetetlen részének tartja. Feltételezhető ezért, hogy az említett országok-

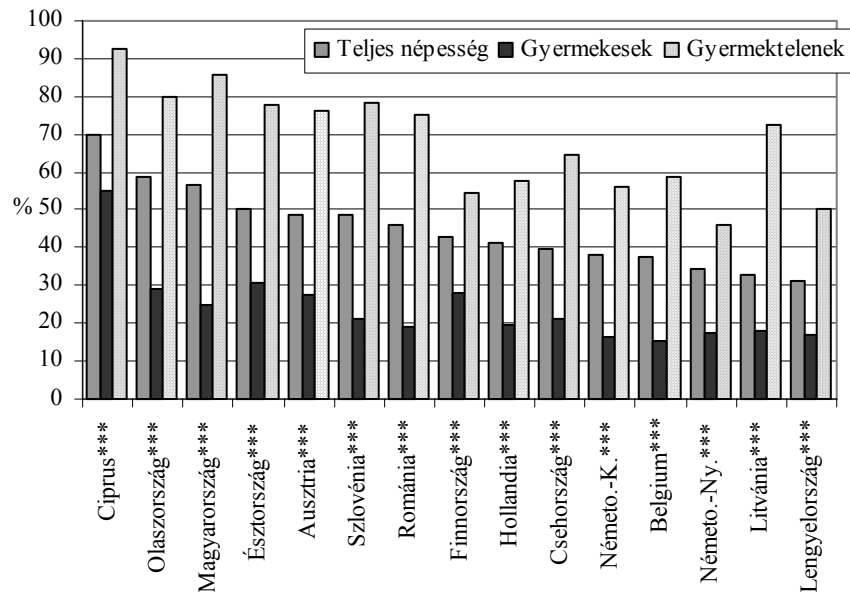
ban tapasztalható alacsony termékenység csak a halasztásnak tudható be, átmeneti jelenség és a befejezett termékenység a vártnál lényegesen kedvezőbbben alakul majd. Ez azonban csak akkor valósulhat meg, ha sikerül elhárítani a gyermekszám-tervek útjában álló akadályokat, ha az életkörülmények javulása lehetővé teszi a társadalmi értékrenddel összhangban levő gyermekvállalási elképzelések realizálását.

Nehezebben magyarázható a viszonylag magas termékenységgű nyugat-európai országokban a gyermekekkel kapcsolatos kevésbé pozitív beállítódás. A kérdésre az érintett országok demográfusai sem tudnak egyértelmű választ adni, ezért a jelenség okait kutatva jobbra csak feltételezésekre hagyatkozhatunk. Valószínűsíthető, hogy a harmonikusabb társadalmi fejlődést megélt nyugat-európai országokban a család, a gyermek, a gyermekvállalás a sok fontos életcél közül csak az egyik, amely nem élvez olyan prioritást, mint a volt szocialista országokban, ahol a társadalmi-gazdasági megrázkódtatások szükségszerűen felértékelték a lakosság körében a család és a magánszféra jelentőségét. A vizsgált nyugat-európai országok viszonylag magas termékenységi mutatói és a gyermekekkel kapcsolatos preferencia-értékek együttesen arra engednek következtetni, hogy a gyermekvállalást ott az élet természetes részének tekintik, melyet összhangba kell hozni, de amely a társadalmi, gazdasági feltételek révén összhangba is hozható az egyén számára fontos egyéb célkitűzésekkel, megvalósítani kívánt életcélokkal. A preferencia-értékek terén a két régió között mutatkozó különbségek tehát a tervek, a vágyak realitásának eltérő voltára is visszavezethetők, eszerint a kelet-európai országokban a gyermekszám-tervek megvalósításának útjában álló akadályok mintegy felértékelik, fontosabbá teszik a megszületett, illetve a kívánt gyermekeket.

Családtervek

A felvétel során a termékeny korban levő 50 évesnél fiatalabb nőknek és a férfiaknak (korhatár nélkül) több kérdést tettek fel a tervezett gyermekszámra vonatkozóan. A leginkább érintett 20–40 éves népességre koncentrálna a továbbiakban három témakört emelünk ki.

Ezek a tudatos gyermektelenséggel, a kívánt gyermekszámmal, valamint a gyermekvállalás ellen ható okokkal, szempontokkal összefüggő kérdések, vélemények.

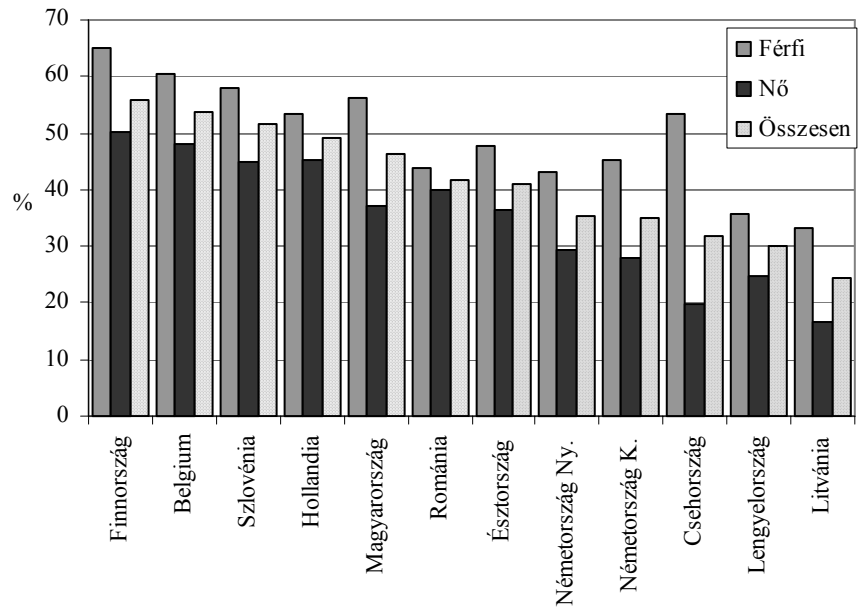

*** $p < ,001$; ** $p < ,01$; * $p < ,05$

*IV. A 20–40 éves gyermektelen illetve gyermekes megkérdezettek véleménye
gyermekvállalási szándékukról
Plans relating to child birth (question: do you want to have a child or another
child?), population aged 20–40, without/with child/children*

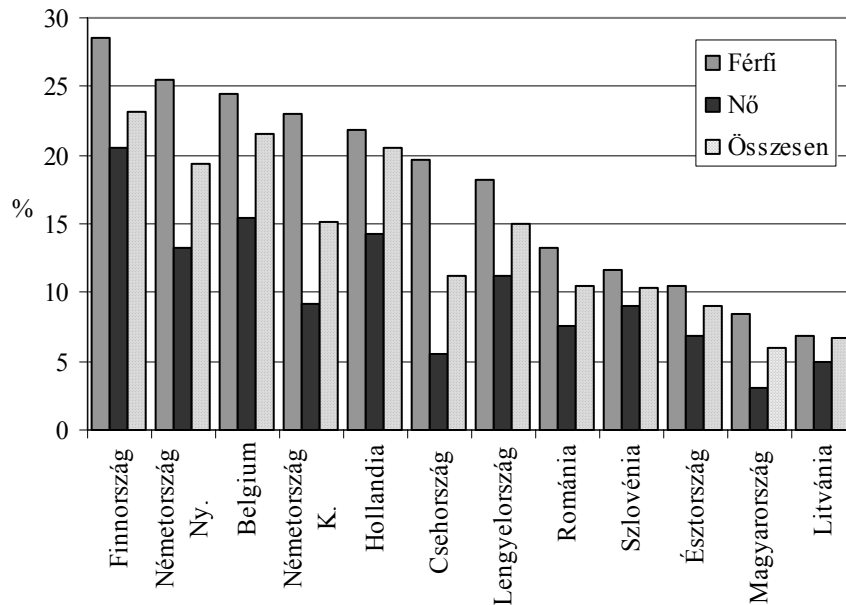
A tudatos gyermektelenség vonatkozásában az egyes országok között jelentős eltérések figyelhetők meg. A még gyermektelen és gyermeket a későbbiekben sem tervezők aránya a legalacsonyabb Cipruson és Magyarországon. A gyermeket kívánók 90% körüli aránya alapján arra következtethetünk, hogy tudatos gyermektelenségről e két ország esetében valójában még nem beszélhetünk.

A gyermekvállalási szándékok reális értelmezéséhez indokolt a válaszadók gyermekszám szerinti összetételének ismerete, hiszen nem mindegy, hogy a tudatos gyermektelenséget választók arányát a gyermekteleneknek az alapsokaságban képviselt alacsony vagy magas arányához kell-e viszonyítani.

*Ausztriára, Ciprusra és Olaszországra vonatkozóan nincs tényleges gyermektelenségi adat.

*V. A gyermektelenek aránya a 20–39 éves válaszadók között (%)**
Proportion of respondents without child, population aged 20–39 (%)

VI. Tudatos gyermektelenségi arányok (a gyermekvállalást elutasító 20–40 éves gyermektelen válaszadók arányában), %
Proportion of deliberate childlessness (in percentage of childless respondents aged 20–40 who refused to have a child)

Az V. ábra az egyes országok vizsgálati mintáján belül a még gyermektelen 20–40 éves férfiak és nők arányát mutatja, míg a VI. ábra arra ad választ, hogy a gyermektelen válaszadók hány százaléka szándékozik a jövőben is gyermektelen maradni. Ez utóbbi arányt tekinthetjük a tudatos gyermektelenség egyes országokra jellemző mutatójának. Látható, hogy az országok sorrendje az aktuális gyermektelenség, illetve a tervezett végleges gyermektelenség vonatkozásában eltérő képet mutat. Az eltérés különösen a volt szocialista országok esetében szembetűnő. Szlovéniában, Magyarországon és Romániában viszonylag magas a felvétel időpontjában gyermektelenek aránya, a 20–40 éves korosztály mintegy felének nincs még gyermeke, de a végleges gyermektelenséget választók aránya ezekben az országokban igen alacsony. Magyarországon a férfiaknak több mint fele, a nőknek több mint egyharmada nem vállalt még gyermeket a vizsgált korcsoportban, ami nemzetközi összehasonlításban magas aránynak tekinthető, de a tervek szerint a férfiaknak 8%-a a nőknek mindössze 3%-a maradna véglegesen gyermektelen, ami a vizsgált országok között a legalacsonyabb értéket jelenti. A lengyel társadalom

demográfiai magatartásáról kialakult kép éppen ellentétes a magyar helyzettel. Lengyelországban alacsony az aktuálisan gyermektelen népesség aránya, de a gyermekvállalási terveket figyelembe véve az ország kedvező helyzetének romlása várható, mert a tudatos gyermektelenségi arányok alapján a lengyelek a középmezőnyben helyezkednek el, és a keletnémetekkel azonos pozíciót foglalnak el.

A teljes termékenységi arány és a gyermek értéke közötti összefüggés esetében tapasztalt regionális különbségek a tervezett gyermektelenségnél nem mutathatók ki. A gyermekkel kapcsolatos értékpreferenciákat vizsgálva láttuk, hogy a magasabb teljes termékenységi arányt mutató nyugat-európai országokban a gyermek jelentősége, értéke viszonylag alacsony, míg az alacsony termékenyséigű volt szocialista országokban a gyermek a társadalom értékrendjében igen előkelő helyen szerepel. A tudatos gyermektelenség vonatkozásában az összefüggés nem ilyen világos. Egyfelől igaz, hogy a viszonylag magas termékenyséigű Hollandiában, Finnországban és Belgiumban igencsak magas, 20–23%-os a gyermekvállalást elutasító 40 évesnél fiatalabb férfiak és nők aránya, míg több alacsony termékenyséigű országban – Olaszország, Magyarország, Észtország, Szlovénia, Ausztria, Litvánia és Románia esetében – nem számottevő a tudatos gyermektelenség, magas a gyermekvállalási hajlandóság, a képzet tehát a TFR és a gyermek értéke közötti kapcsolatoknál leírtakhoz hasonló. Egyes országok azonban nem illeszthetők ebbe az összefüggésrendszerbe. Mindenekelőtt Lengyelországot kell említenünk, ahol az utóbbi évek alacsony termékenysége mellett – a válaszadók terveit figyelembe véve – a jövőben a tudatos gyermektelenség arányának emelkedésével is számolnunk kell. A gyermekvállalást nem tervezők 15%-os aránya a korábban igen magas termékenyséigű, (TFR 1985-ben 2,32, 1990-ben 2,05) meghatározóan katolikus és vallásos lengyel társadalom esetében kedvezőtlen népesedési magatartásváltozásra figyelmeztet bennünket. A szándékos gyermektelenség magas aránya Németország esetében kevésbé meglepő. A tudatos gyermektelenség, a gyermek nélküli élet pozitívumai Európán belül először a német társadalomban fogalmazódtak meg, és ott vált ez a magatartás mind szélesebb körben terjedő gyakorlattá. A gyermektelenség elfogadottsága elsősorban a nyugatnémet területeken magas, a gyermektelen megkérdezettek közül minden ötödik kíván továbbra is gyermektelen maradni. A keletnémet szövetségi államokban valamivel jobb a helyzet, itt a 40 évesnél fiatalabb népességnek „csak” 15%-a utasítja el a későbbi gyermekvállalás gondolatát. A tudatos gyermektelenség megjelenése, jelenléte és terjedése az európai gondolkodás és népesedési magatartás egyik legelgondolkodtatóbb és legveszélyesebb jelensége. Veszélyesebb, mint a csökkenő családnagyság vagy az egy gyermeket nevelők arányának növekedése, mert a társadalom értékrendjének negatív változásához, az önző, hedonista életfelfogás, az individualizáció erősödéséhez vezet.

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a gyermektelenség növekvő előfordulását az egyes országok lakosai inkább negatívan értékelik (3. táblázat).

*3. A gyermektelen párok növekvő arányát
kedvezőtlennek ítézők aránya, %**
*Percentage of those who regard the increasing proportion of
childless couples as negative*

Ausztria	69,6
Belgium	35,4
Csehország	67,6
Finnország	68,6
Hollandia	24,9
Lengyelország	64,7
Litvánia	84,9
Magyarország	84,9
Németország	68,0
Olaszország	58,9
Szlovénia	83,0

*Ötfokú skálán a „rossz”, „nagyon rossz” választ adók aránya.

Belgium és Hollandia kivételével a gyermektelenség határozott negatív megítélése tapasztalható. Hozzá kell tenni azonban, hogy Belgiumban és Hollandiában sem a jelenség pozitív megítélése dominál, hanem inkább az a liberális álláspont, amely szerint mindenki úgy él, ahogy akar. Erre utal a „se nem jó, se nem rossz” válaszlehetőség magas aránya (50–55%). Litvánia és Magyarország esetében tapasztalható a gyermektelenség legkedvezőtlenebb megítélése, ami összhangban van a megkérdezett fiatalok jövőre vonatkozó elképzeléseivel, gyermekvállalási terveivel.

A további gyermekvállalási tervek a gyermektelen, illetve a már gyermeket nevelő megkérdezettek vonatkozásában a következőképpen alakulnak (4. táblázat).

4. További gyermeket vállalni kívánók aránya a meglévő gyermekek száma szerint (%)
Proportion of those who want to have a further child, by the number of their children

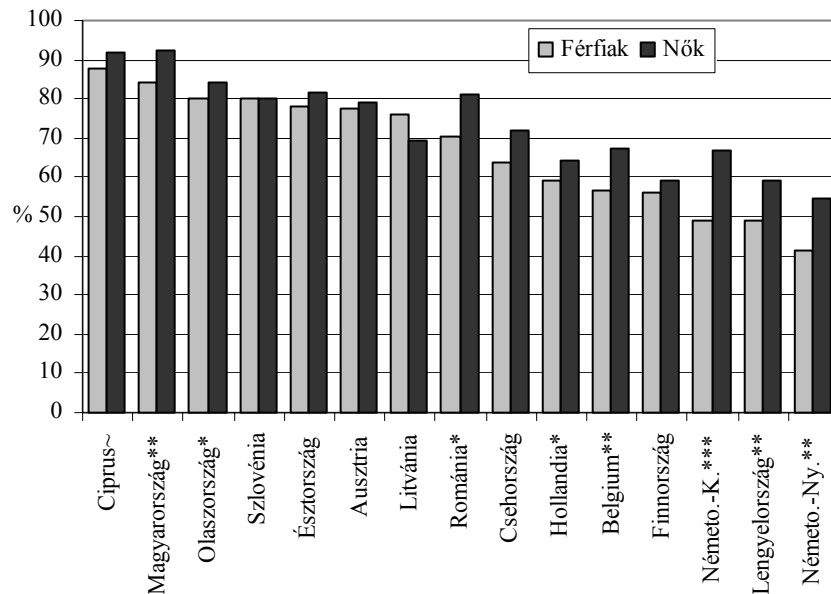
Ország	Nincs gyermeke	1	2	3+
		gyermeke van		
Ausztria	78	56	15	9
Belgium	61	35	7	6
Ciprus	91	81	54	30
Csehország	66	42	8	11
Észtország	79	50	18	11
Finnország	57	58	19	11
Hollandia	61	61	18	4
Lengyelország	53	40	8	5
Litvánia	72	34	10	2
Magyarország	87	53	16	11
Németország-K.	55	23	9	7
Németország-Ny.	46	35	10	4
Olaszország	82	53	9	3
Szlovénia	80	47	7	7

A gyermekvállalási tervek alapján leginkább gyermekorientáltak a ciprusi népesség bizonyul. Nemcsak a gyermektelenek esetében igen magas a gyermeket kívánók aránya (91%), de minden második kétgyermekes szülő akar legalább még egy gyermeket, és csaknem minden harmadik kíván négy, vagy többgyermekes nagycsaládot. Magyarország a rangsorban előkelő (második) helyen szerepel, ami a gyermektelenek gyermekvállalási terveit illeti (87%), de az egy-, két- és háromgyermekes szülők további családterveit illetően már a középmezőnybe tartozik. Az a tény ugyanakkor, hogy a vizsgálati adatok alapján minden tizedik magyar házaspár legalább négy gyermeket szeretne felnevelni, demográfiai szempontból mindenképpen pozitív jelnek tekinthető.

Finnország és Hollandia esetében megfigyelhetjük, hogy bár a gyermektelenséget elutasítók aránya egyik országban sem magas, de viszonylag magas ugyanakkor a második és a harmadik gyermeket tervezők aránya. A két ország termékenységi mutatói a társadalomban jelen levő tudatos gyermektelenség ellenére azért bizonyulnak mégis relatíve magasnak, mert a gyermeket vállaló családok esetében viszont az átlagosan vállalt gyermekszám magas, és ellentétezi a gyermeket nem vállalók által okozott termékenységi deficitet.

Lengyelországban és Németországban ezzel szemben a viszonylag magas tudatos gyermektelenség a gyermeket vállalók alacsony átlagos gyermekszámával párosul, és ez eredményezi együttesen a két országra jellemző igen alacsony TFR-értékeket.

Az országok sorrendje a gyermek vállalását tervezők férfiak, illetve nők vonatkozásában is eltérően alakul, attól függően, hogy nyers vagy tisztított – a válaszadók százalékában kiszámított – adatokat használunk.

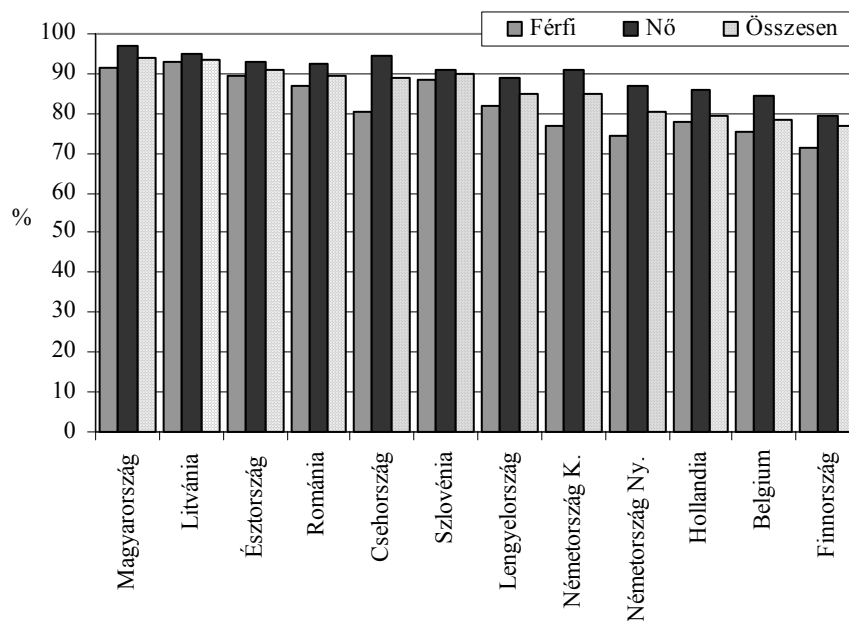

*** $p < ,001$; ** $p < ,01$; * $p < ,05$ ~ $p < ,10$

*VII. Gyermek vállalását tervező gyermektelen 20–40 év közötti népesség
nemek szerint*

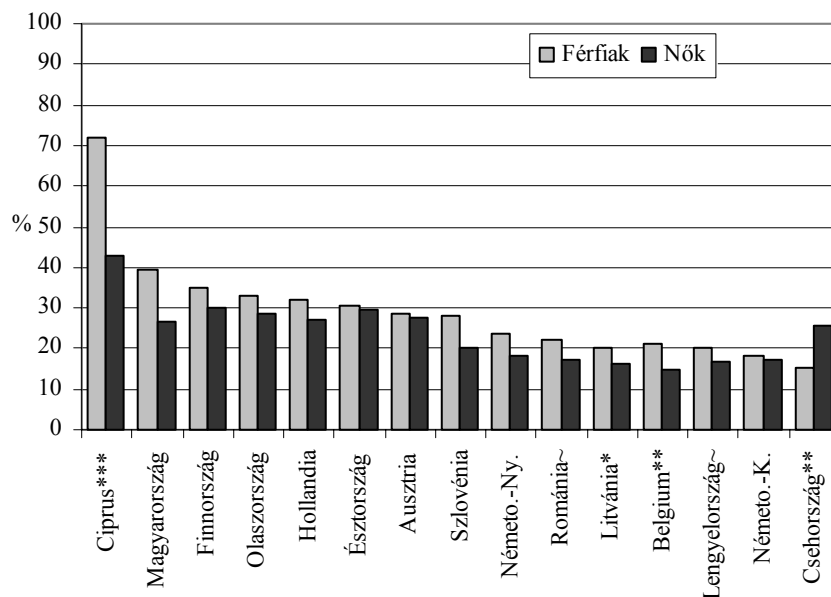
*Proportion of the childless respondents aged 20–40 planning to have a child,
by sex*

Az objektívebb helyzetet tükröző tisztított adatok arra utalnak, hogy a gyermekvállalási tervek alapján a közép- és kelet-európai régió országai többségében a népesedési helyzet nem reménytelen. Ígéretes, hogy a régióba tartozó nyolc országból (Németország keleti területeit is ide értve) a még gyermektelen nők 90% fölötti arányban tervezik a gyermekvállalást, és egyedül Lengyelországban mutatkozik valamivel alacsonyabb gyermekvállalási kedv. A gyermek utáni vágy a nőkben mindenhol erősebb, mint a férfiakban, a különbség egyes esetekben – Németországban és Csehországban – a 12–14%-ot is eléri.

VIII. Gyermek vállalását tervező gyermektelen 20–40 év közötti népesség nemek szerint (a gyermektelen válaszadók százalékában)
Proportion of the childless respondents aged 20–40 planning to have a child, by sex (in percentage of childless respondents)

A már nem gyermektelen, legalább egy gyermeket nevelő népesség körében megfordul a férfiak és nők véleménye (IX. ábra). A férfiak általában a nőket meghaladó arányban tervezik/terveznék egy újabb gyermek vállalását. Az eltérés Ciprus esetében a legmarkánsabb, de Magyarországon is mintegy 10 százalékpontnyi a különbség. Egyes kutatói vélemények szerint (De Meester et al. 2005) ez azzal magyarázható, hogy a gyermek értékelése a férfiak egy részénél tanulási folyamat eredményeként alakul ki, ezért a meglévő gyermek emeli a gyermek értékét általában, és megerősíti a további gyermekek utáni vágyat.

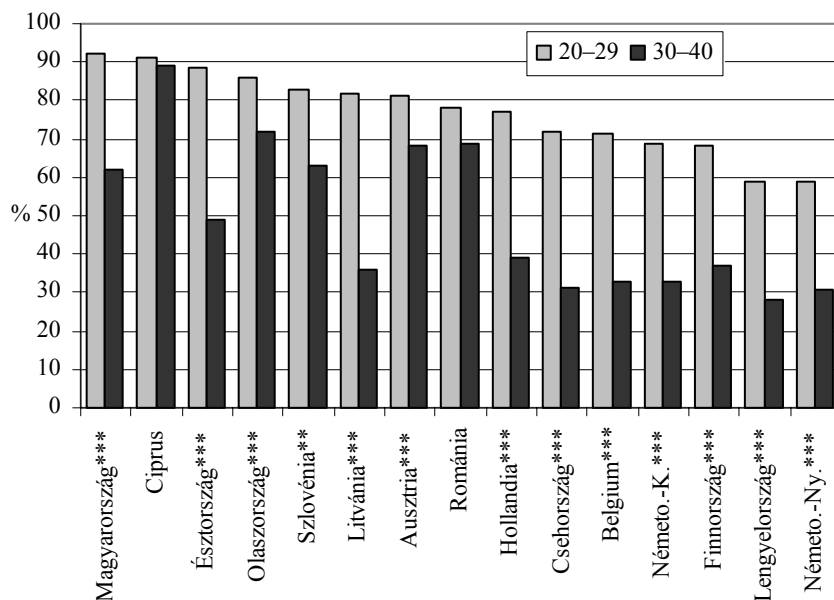

*** $p < ,001$; ** $p < ,01$; * $p < ,05$ ~ $p < ,10$

*IX. Gyermekes és további gyermeket tervező 20–40 éves népesség
nemek szerint*

Population aged 20–40 with children planning further children, by sex

A gyermektelen személyek esetében a családtervek megvalósulásának realitása nagymértékben függ az érintettek életkorától (X. ábra). Fiatalabb életkorban a terveket még elsősorban az értékrend, a gyermek utáni vágy megléte vagy hiánya befolyásolja, de idősebb korban a vágyaknak, a terveknek határt szab a valós élet: a megfelelő társ hiánya, a túl idős életkor stb. A 30 éven felülieknél nagyobb szerepet játszó objektív okok, korlátok mellett figyelembe kell venni a tudatos gyermektelenséget is, vagyis hogy e korosztály nemcsak azért kíván kisebb arányban gyermeket, mert az objektív körülmények erre kényszerítik, hanem azért is, mert egy részük a gyermekvállalást tervezetten, tudatosan elutasítja.

*** $p < ,001$; ** $p < ,01$; * $p < ,05$

X. Gyermekvállalást tervező gyermektelenek életkor szerint Childless respondents planning to have a child, by age group

A gyermekvállalási hajlandóság a magyar fiatalok körében a legmagasabb, de még az idősebbeknek is kevesebb, mint 40%-a számol csak azzal, hogy élete folyamán nem születik, nem születhet gyermeke. Cipruson a pozitív tervek – mindkét korosztály esetében csaknem azonos arányban – igen magasak. Valamennyi országban a fiatalok körében magasabb a gyermekvállalás iránti hajlandóság, míg az országok közel felénél az idősebb korcsoporthoz tartozók között 40% körül van azok aránya, akik nem kívánnak már életük folyamán gyermeket.

A gyermekvállalási magatartást befolyásoló demográfiai tényezők közül külön meg kell említeni az iskolai végzettséget és a vallást. Az iskolai végzettség elsősorban a még gyermektelenek döntéseiben játszik meghatározó szerepet, amennyiben a magasan kvalifikált egyetemi, főiskolai végzettségű férfiak és nők nagyobb arányban tervezik a jövőbeni gyermekvállalást, mint az alacsony, vagy középszintű végzettséggel rendelkező megkérdezettek. A már gyermeket nevelő szülők esetében a végzettség és a gyermekszámra vonatkozó tervek összefüggése kevésbé karakteres, de a kapcsolat jellege hasonló ahhoz, amit a gyermektelen személyeknél figyeltünk meg. A vallás elsősorban a gyer-

mekes szülők jövőbeni gyermekvállalását befolyásolja, a gyermektelenek döntéseiben a vallásosság szerepe nem, vagy alig mutatható ki. Az iskolai végzettség és a vallás befolyásoló szerepének részletesebb, országokénti elemzése a mintaelemszám korlátai miatt nem lehetséges. A felvétel időpontjában gyermektelen és a jövőben is így maradni kívánók száma és aránya az országok többségében olyan alacsony, hogy ez nem teszi lehetővé az összefüggések országokénti elemzését és a köztük lévő eltérések megbízható feltárását.

Az egyes országok tényleges termékenységi mutatóit és a PPA-felvétel adatai alapján kimutatható aktuális, illetve a jövőre nézve tervezett gyermekszámot összevetve az alábbi kép rajzolódik ki (5. táblázat).

A mintában szereplő szülők átlagos gyermekszáma Csehország és Ciprus kivételével valamennyi országban meghaladja az 1965-ös születési kohorsz befejezett termékenységét. A szülők esetében a jelenlegi gyermekszám is az egyszerű reprodukciós szint közelében mozog, mint például Cipruson, Finnországban, Magyarországon, de különösen biztató a szülők tervezett végső gyermekszáma, amely a keletnémet területek kivételével mindenhol meghaladja az egyszerű reprodukciót biztosító két gyermekes szintet. A finn, a holland, a magyar és a lengyel 2,46–2,32 közötti gyermekszám-átlagok a mai termékenységi viszonyok között kifejezetten magasnak nevezhetők.

*5. A PPA országok befejezett termékenysége és a 20–40 éves megkérdezettek tényleges és tervezett gyermekszáma**

Completed fertility (1965 birth cohort) in the PPA countries and the actual and planned child number of the respondents aged 20–40

Ország	1965-ös kohorsz befejezett termékenysége	Jelenlegi gyermekszám		Jelenlegi + tervezett gyermekszám 20–40 évesek			
		20–40 éves szülők	20–40 évesek összesen	Összesen	Szülők	Germektelenek	
						20–40	20–29
Ausztria	1,64	1,91	1,11	n.a.	2,29	n.a.	n.a.
Belgium	1,86	1,90	0,93	1,64	2,11	1,18	1,45
Ciprus	2,56	2,12	1,20	2,34	2,86	1,64	1,63
Csehország	1,93	1,80	1,08	1,78	2,07	1,35	1,48
Finnország	1,91	2,00	0,91	1,80	2,46	1,24	1,51
Hollandia	1,78	1,88	0,83	1,81	2,40	1,33	1,68
Lengyelország	2,00	2,08	1,24	1,83	2,35	1,05	1,18
Litvánia	1,73	1,78	1,31	1,92	2,06	1,53	1,77
Magyarország	1,97	2,04	1,21	2,00	2,32	1,70	1,81
Németország-K.	1,57	1,63	0,78	1,41	1,81	1,04	1,35
Németország-Ny.	1,48	1,76	0,72	1,39	2,01	0,97	1,25
Olaszország	1,49	1,62	0,70	1,83	2,04	1,68	1,81
Szlovénia	1,77	1,75	0,94	1,89	2,04	1,72	1,81

Forrás: Eurostat.

Lényegesen nagyobb aggodalomra adnak okot a még gyermektelen népesség jövőbeni gyermekvállalási terveivel kapcsolatos adatok. A felvétel időpontjában a huszadik és negyvenedik életévük között levő férfiak és nők gyermekszám-tervei sokkolóan alacsonyak, a nyugatnémet területeken átlagosan még az egy gyermeket sem érik el. De a tervezett gyermekszám nem sokkal magasabb a keletnémet területeken vagy, Lengyelországban sem (1,04–1,05). A magyar, a szlovén és az olasz gyermektelenek 1,70 körüli gyermekszám-tervei tűnnek biztatóbbnak, de az országok többsége igencsak pesszimistán tekinthet a termékenység jövőbeli alakulása elé. Valamivel reményt keltőbb a legfiatalabb, 20–29 éves korosztály gyermekvállalási kedve. A magyarok, az olaszok és a szlovének esetében az 1,81-es tervezett gyermekszám nem nevezhető alacsonynak, de az 1,77-es litván adat is kedvezőnek mondható. Mindez alátámasztja azon korábbi megállapításunkat, miszerint az említett országokban a családalapítás előtt álló legfiatalabb korosztály esetében a tudatos gyermektelenség egyáltalában nem, vagy csak igen kismértékben tapasztalható. Az igen alacsony lengyel és német – különösen nyugatnémet – tervezett gyermekszámok (1,18–1,35 között) ezzel szemben éppen a gyermekvállalás gyakori tudatos elutasítására utalnak. Míg Németország nyugati területein a tudatos gyermektelenség nem új jelenség, addig a lengyel lakosság magatartásváltozása az elmúlt évtized terméke, a végbement társadalmi-gazdasági változások negatív eredménye. Csak remélhető, hogy a körülmények javulása a lengyel fiatalokat gyermekvállalási terveik újragondolására, a gyermekvállalásra fogja indítani.

Következtetések

Európa termékenységi térképén az elmúlt tíz-tizenöt évben jelentős változások, átrendeződések tapasztalhatók. Az 1990-ben bekövetkezett társadalmi, gazdasági változások hatására a korábban viszonylag magas termékenységű közép- és kelet-európai országokban a gyermekvállalási mutatók a dél-európai országok igen alacsony szintjére csökkentek, míg számos nyugat-európai országban a termékenység mérsékelt emelkedése volt megfigyelhető.

A gyermek jelentőségére, a szülők életében betöltött szerepére vonatkozó kérdésekre adott válaszok azt bizonyították, hogy a gyermekkel kapcsolatos értékrend vonatkozásában is jelentős regionális eltérések tárhatók fel. A rendszerváltó országokban és Cipruson határozott gyermekcentrikusság, míg a nyugat-európai országokban inkább semleges, közömbös álláspont volt kimutatható. Más szóval a teljes termékenységi arány és a gyermekcentrikus értékrend között fordított összefüggés volt megállapítható. A közép- és kelet-európai országok esetében a jelenség egyértelműen az értékrend és a tényleges demográfiai magatartás változásának eltérő ütemére vezethető vissza. A megkérdezett-

tek a kevesebb gyermek vállalását halasztással (postponement) és nem a kívánt gyermekszámról való végleges lemondással magyarázzák.

Ezt a következtetést támasztják alá a tudatos gyermektelenség elutasítására, illetve vállalására vonatkozó információk. A közép- és kelet-európai országok többségében alacsony a gyermeket életük folyamán nem tervező férfiak és nők aránya. Ez a megállapítás korlátozottan igaz Lengyelországra és Németország keleti területeire, ahol a 15%-os becsült tudatos gyermektelenség már korántsem nevezhető alacsonynak. Mindkét ország esetében új, korábban ilyen mértékben nem tapasztalt jelenségről van szó, amely a gyermekkel kapcsolatos értékrend változására figyelmeztet.

Várható, hogy a gyermek szerepének, jelentőségének megítélése nemcsak az említett két országban, de az egész régióban átalakul, és ez alól nem jelent, nem jelenthet kivételt Magyarország sem. Láttuk, hogy a magyar társadalomban még kimutatható a határozottan gyermekcentrikus értékrend, a tudatos gyermektelenség elutasítása, de másik oldalról jelen van a 40 évesnél fiatalabb női népesség körében a 37%-os tényleges gyermektelenség is.

Kérdés, hogy a határozott gyermekvállalási szándék ellenére a tervek realizálódnak-e, vagy a posztponálás eredményeként a tervezettnél és a jelenlegi tényleges arányoknál számottevően magasabb gyermektelenséggel kell a közeljövőben számolnunk. A gyermektelenségnek a nem szándékos gyermektelenség következtében megnövekedett száma változásokat idézhet elő a magyar társadalom értékrendjében, és ha nem is vonzóvá, de elfogadottabbá, természetesebbé teheti a gyermektelenséget, a gyermek nélküli individualizálódott létet.

IRODALOM

- Adseva, A. (2004): Changing fertility rates in developed countries. The impact of labor market institutions. *Journal of Population Economics* 17. 1–27.
- Ahn, N. – Mira, P. (2001): A note on the changing relationship between fertility and female employment rates in developed countries. *Journal of Population Economics* 15/4. 337–356.
- Fokena, T. – Esveldt, I. (2006): *Child-friendly Policies*. DIALOG Work Package 7 BIB.
- Billari, F.C. – H.-P. Kohler (2002): *Patterns of lowest-low fertility in Europe*. Working Paper 2002-040, Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research, available at: <http://www.demogr.mpg.de>.
- De Meester, E. – I. Esveldt, – C.H. Mulder – G.Beets (2005): De invloed van levensloopkenmerken en waardeoriëntaties op vrijwillige kinderloosheid. *Mens en Maatschappij*, 80/2. 119–142.
- Macura, M. (2000): Fertility decline in the transition economies 1989–1998: Economic and social factors revisited. *Economic survey in Europe 2000/1*. Geneva: United Nations, Economic Commission for Europe, 189–207.

Witte, J.C. – G.G. Wagner (1995): Declining fertility in east Germany after unification: A demographic response to socio-economic change. *Population and Development Review*, 21/2. 387–397.

Tárgyszavak:

Nemzetközi összehasonlítás

Termékenység

CORRELATION BETWEEN CHILDBIRTH, CHILDESSNESS AND THE EVALUATION OF CHILDREN IN SOME EUROPEAN COUNTRIES

Abstract

The geography of the European fertility has significantly changed for some fifteen years. In consequence of the social and political changes occurred in Central and East-Europe in 1990, the formerly relatively high fertility of this region has declined approaching to the very low level of Southern-European countries. At the same time one could witness a small growth of fertility in some West-European countries.

This paper examines the correlation between child-birth, childlessness and the evaluation of children in some European countries by the help of the results of PPA II survey carried out in 14 countries (Austria, Belgium, Cyprus, Czech Republic, Estonia, Finland, the Netherlands, Poland, Lithuania, Hungary, Germany, Italy, Romania and Slovenia) between 2000 and 2003.

The answers relating to the importance and role of children in the life of their parents showed significant regional differences in the evaluation of children. In Central and East-Europe and in Cyprus the high evaluation of children could be demonstrated, while in Western Europe a neutral, indifferent attitude could be seen. It means that a negative correlation seems to exist between fertility and the evaluation of children. In the case of Central and Eastern Europe this phenomenon can be clearly explained by the different timing of the changes in values and actual demographic behaviour. The respondents explained their lower propensity to have children by postponement and not by their final decision.

This opinion can be proved by the information about deliberate childlessness. In Central and East-Europe the proportion of those who do not plan to have any child is low. Important exceptions are Poland and East-Germany where the proportion of deliberate childlessness is higher (around 15%). This result can be the sign of the change in the values concerning childbirth and the role of children in the life of adults. This change will probably reach the other Central and East-European countries, including Hungary too. In the Hungarian society the refusal of deliberate childlessness can be still demonstrated but the high proportion of actual childlessness among females below 40 years of age (37%) may sign the change.